

PRZEMYSŁAW NOWOGÓRSKI
WNHiS UKSW, Warszawa

SYNAGOGI W PALESTYNIE W OKRESIE DRUGIEJ ŚWIĄTYNI W KONTEKŚCIE HISTORYCZNYM I ARCHEOLOGICZNYM

Zainteresowanie historią i archeologią starożytnych synagog w basenie Morza Śródziemnego, a zwłaszcza w Palestynie, trwa od wielu dziesięcioleci¹. Po zniszczeniu Świątyni Jerozolimskiej synagoga stała się najważniejszą instytucją religijną judaizmu, a budynek synagogi stał się niejako *substytutem* Świątyni i stanowi do tej pory główny budynek religijny Żydów. W diasporze synagoga była nie tylko miejscem modlitwy, ale nade wszystko miejscem, w którym żył każdy Żyd. Israel Abrahams pisał: [...] *Żyd w synagodze był czasem pełen głębokiej czci, a czasami czuł się całkiem swobodnie*². Całe jego życie toczyło się w synagodze i wokół synagogi. Aż trudno uwierzyć, że pochodzenie tak ważnej instytucji religijnej nie jest jednoznacznie wyjaśnione i nadal budzi wiele kontrowersji. Podobnie jest z genezą architektury synagogalnej. Od początku XX wieku powstało wiele hipotez i teorii na temat narodzin i rozwoju synagogi. Odślaniano i interpretowano najstarsze źródła pisane i pozostałości archeologiczne najstarszych synagog, głównie na terenie Izraela. W ostatnich latach, zwłaszcza w zakresie archeologii, nastąpiły spore zmiany w tej problematyce. Nastąpiła zmiana w dotychczasowej interpretacji budynków uchodzących za modelowe dla wczesnych synagog przy jednoczesnym odkrywaniu kolejnych obiektów hipotetycznie identyfikowanych jako najwcześniejsze przykłady synagog zaliczanych do okresu Drugiej Świątyni.

Niniejszy artykuł stanowi syntetyczne ujęcie w kontekście historycznym jak również rezultatów badań archeologicznych problematyki synagog w okresie Drugiej Świątyni, czyli tak zwanych *wczesnych synagog* z terenu Palestyny, budzących najwięcej kontrowersji i wątpliwości. W polskiej literaturze naukowej tematyka ta oraz dyskusja z nią związana nie jest zbyt powszechna, dlatego warto poświęcić jej nieco uwagi.

I

Omawiając historyczne i archeologiczne zagadnienia synagog, należy zwrócić uwagę na podwójne znaczenie terminu *synagoga*. Powszechnie przyjęta nazwa, wywodząca się z języka greckiego, jest uogólnieniem bardziej szczegółowych pojęć hebrajskich i aramejskich. Bowiem grecki wyraz (*hê*) *synagogê*, obecny już w Septuagincie, stanowi odpowiednik

¹ Nazwa Palestyna użyty jest jako terminus historicus i jest równoznaczny z antycznym rozumieniem *Palaestina*,

² I. Abrahams, *Życie codzienne Żydów w średniowieczu*, tłum. B. Gadomska, Warszawa 1996, s. 25.

hebrajskiego wyrażenia *'edah*, oznaczającego zgromadzenie religijne oraz polityczne Żydów.³ Żydzi w Diasporze już od wczesnego hellenizmu nazwę *synagogê* stosowali zarówno do zgromadzenia religijnego, jak i budynku, w którym zgromadzenie to się odbywało. W tym przypadku grecka nazwa jest odpowiednikiem aramejskiego *kenisah* (zgromadzenie) i *bejth kenistah* (dom zgromadzenia) oraz hebrajskiego *hak-keneset* i *bejth hak-keneset*. Nadal nie są jednoznacznie ustalone miejsce i czas powstania tej instytucji religijnej. Filon z Aleksandrii oraz Józef Flawiusz uznawali Mojżesza jako twórcę synagogi. Był to typowy zabieg nadania już istniejącej instytucji pochodzenia określonego i sankcjonowanego uznanym autorytetem. Bardziej prawdopodobne jest doszukiwanie się początków synagogi w czasie niewoli babilońskiej i bezpośrednio po powrocie części Żydów do Judei. Niektórzy widzą korzenie synagogi w zapisie w Księdze Ezechiela (A. Eisener) i użytym tam terminie *miqda me'at* (mała świątynia, 11,16) lub w Księdze Jeremiasza (E. Meyers) – *bejth ha'am* (dom ludu, 39,8). Inne teorie mówią o związkach genezy synagogi z reformą religijną króla Jozjasza pod koniec VII wieku p.n.e. (J. Weingreen) czy z przemianami religijnymi za panowania pierwszych władców z dynastii hasmonejskiej⁴. Zdecydowana większość teorii odnosi się jednak do czasów przemian w judaizmie po powrocie z Babilonii i początków ruchu faryzejskiego w III/II wieku p.n.e.⁵ Zapewne wielkie znaczenie dla narodzin instytucji synagogi miały reformy religijne dokonane przez Ezdrasza i Nehemiasza związane z nauczaniem *Tory*, a szczególnie z jej publicznym czytaniem i komentowaniem w upowszechnionym już wówczas języku aramejskim.

II

Najstarszymi źródłami pisanymi odnoszącymi się do synagog są dwie inskrypcje – z Egiptu, datowana na III wiek p.n.e. i z Jerozolimy z I wieku p.n.e. Pierwsza to inskrypcja (JIE 22) z miasta Szeidia w pobliżu Aleksandrii, która mówi o poświęceniu synagogi w imieniu króla Ptolemajosa i królowej Bereniki. Prawdopodobnie chodzi tu o Ptolemajosa III (246-221 p.n.e.) i jego żonę Berenikę⁶. Natomiast w innej egipskiej inskrypcji, datowanej

³ *Encyclopedia Judaica*, ed. C. Roth, G. Wigoder, wyd 3, t. 15, Jerusalem 1974: hasło *synagogue*. Inny rzeczownik *qāhāl* był rozumiany jak grecka *ekklesia*. Autorzy Ksiąg Machabejskich zamiennie (i niekonsekwentnie) używają *synagogê* i *ekklesia* (1Mch 3,34; 3,44; 7,12; 14,28).

⁴ A. Eisenberg, *The Synagogue through the Ages*, New York 1974, s. 30; E. Meyers, *Synagogue w: Anchor Bible Dictionary*, ed. D. N. Freedman, t. 6, New York 1994, 6:252; ponadto zob. I. Levi, *The Synagogue. Its History and Function*, London 1963, rozdział I oraz F. Hüttenmeister, G. Reeg, *Die Antike Synagogen in Israel*, Wiesbaden 1977, t. 1, s. 10-15.

⁵ Wykształcenie się instytucji synagogi w powiązaniu z ruchem faryzejskim, mogło niejako stanowić formę reakcji na judaizm *kapłański*. Faryzeusze stworzyli dwadzieścia cztery *zmiany* złożone z ludzi świeckich, co odpowiadało analogicznej liczbie *zmian* kapłańskich. Zgodnie z ustalonym harmonogramem wyznaczone *zmiany świeckie* brały udział w liturgii w Świątyni Jerozolimskiej. Jeśli członek *zmiany* nie mógł przybyć do Świątyni, wówczas powinien udać się do jednego z *domów gminnych* (*ma'amadot*) i tam odczytać odpowiedni fragment Biblii w chwili składania ofiary w Jerozolimie. Taka hipotetyczna interpretacja genezy instytucji synagogi może wyjaśnić intensywność jej rozwoju po zniszczeniu Świątyni.

⁶ *Jewish Inscriptions of Graeco-Roman*, ed. W. Horburg and D. Noy, 1992 (JIE 22), wydarzenie miało miejsce pomiędzy 246 a 221 rokiem p.n.e., por. B. Reicke, *Neutestamentliche Zeitgeschichte*, Berlin W., 1965, s. 88. Natomiast gmina żydowska w Antiochii nad Orontesem wybudowała według przekazu Józefa Flawiusza dużą synagogę pod koniec III wieku p.n.e. *B. J.* VII, 44. Z terenu Egiptu, głównie Dolnego, znanych jest jeszcze kilka innych greckich inskrypcji notujących poświęcenie synagog, datowanych na II-I wiek p.n.e. i a jedna na początek I wieku n.e. Nie poświadczono natomiast archeologicznie w Egipcie żadnego budynku synagogalnego z tego czasu.

na około połowę II wieku p.n.e. (JIE 9), użyte zostało określenie (*h*)*ieros peribolos*, – *święty okrąg* na oznaczenie synagogi. Ten termin w takim właśnie znaczeniu zastosował również Filon z Aleksandrii, *Flacc.* 48.

Bardziej interesująca dla badań nad historią synagog w starożytnym Izraelu jest inskrypcja z Jerozolimy, zwana *Inskrypcją Teodota*. Odnaleziono ją w 1912, lub rok później, w ruinach nieistniejącej już budowli, być może synagogi.

*Teodotos, syn Wettenosa, kapłan i archisynagogos, syn archisynagogosa i wnuk archisynagogosa, wznosił synagogę dla czytania Tory i studiowania Prawa, dom dla podróżnych i izby gościnne, wodociągi i wszystkie [urządzenia] potrzebne gościom. I jego ojciec wraz ze Starszymi i Symonidesem ufundowali też synagogę*⁷.

Choć wobec braku kontekstu archeologicznego przy odkryciu tej inskrypcji, co może budzić pewne wątpliwości w jej datowaniu, to zawiera ona bardzo interesujące informacje. Wyraźnie określone jest przeznaczenie synagogi – *do czytania i studiowania Prawa*. W Talmudzie (Jerozolimskim) zawarta jest informacja o 480 synagogach w Jerozolimie, wspomnianych przez wybitnych rabinów Pinchasa i Hoszaję, a przy każdej z nich znajdowały się szkoły: *bejth ham-midraś*, gdzie studiowano Prawo oraz *bejth hat-talmúd*, do zgłębiania Miszny⁸. Jak wynika z inskrypcji, przy synagodze znajdowały się także inne obiekty o różnym przeznaczeniu⁹. Imienne wskazanie fundatorów wraz z ich funkcjami, wskazuje na dobrze ukształtowaną już na przełomie er strukturę organizacji synagogi jako instytucji¹⁰.

W *Nowym Testamencie*, zarówno w *Ewangeliach*, jak i *Dziejach Apostolskich*, często wspomniane są synagogi w Judei (Łk 4, 44), w Galilei (Mk 1, 39), szczególnie w Nazarecie (Mk 6, 2) i Kafarnaum (Mk 1, 21) oraz w Jerozolimie (Dz 6, 9; 24, 12). W *Dziejach Apostolskich* wymieniane są również synagogi poza Ziemią Świętą – w Azji Mniejszej, Grecji, Syrii i na Cyprze. Ponadto Józef Flawiusz wspomina synagogi w Tiberias¹¹, Dora¹² i Caesarea Maritima¹³. Zdecydowanie bogatsze są źródła pisane odnoszące się do synagog z czasów późniejszych, wychodzących już poza ramy niniejszego opracowania. Notabene dotyczy to również materiału archeologicznego.

Omawiając synagogi w okresie Drugiej Świątyni, należy zwrócić uwagę na problem relacji, jakie zachodziły pomiędzy tą instytucją a Świątynią Jerozolimską. Dotyczy to zarówno samej Jerozolimy jak i miast na prowincji. Przykładanie tu modelu Świątynia – sanktuaria lokalne z czasów Pierwszej Świątyni jest błędem metodologicznym, bowiem *hamoth* (lokalne sanktuaria) i synagogi są całkowicie odmiennymi instytucjami, zupełnie nieporównywalnymi.

Można wyróżnić cztery obszary funkcjonowania synagog. Pierwsza to liturgiczna czytanie i omawianie tekstu biblijnego. Brak przy tym kultu ofiarniczego, typowego dla

⁷ H. Kee, *Defining the First-Century C. E. Synagogue: Problems and Progress (data of Theodotus Inscription)*, "New Testament Studies" 41/1995, s. 481-500.

⁸ jMeg. III, 1, 73d.

⁹ W badaniach archeologicznych synagog uwagę skupia się głównie na salach modlitewnych, a pomieszczenia lub obiekty towarzyszące nie budzą już takiego zainteresowania, choć są integralną częścią zespołu architektonicznego synagogi.

¹⁰ Funkcjonowanie oraz liczba synagog w Jerozolimie zob. R. Reisner, *Synagogues in Jerusalem* w: "The Book of Acts in Palestinian Setting" London 1995, s. 179-211.

¹¹ *Vita*, 280.

¹² *Antiq.* XIX 305.

¹³ *B.J.* II, 285-289.

Świątyni¹⁴. Synagogi nie były obiektami jednostkowymi i wyjątkowymi, jakim była (i nadal pozostaje) Świątynia Jahwe w Jerozolimie.

Po trzecie synagoga dostępna jest dla wszystkich Żydów, podczas gdy Świątynia *selekcjonowała* dostępność, a do samego Przybytku mieli wstęp jedynie kapłani¹⁵.

Niewątpliwie, o ile w interesujących mnie ramach chronologicznych, synagogi nawet w najmniejszym znaczeniu nie można uznać za *substytut* Świątyni, to w późniejszych wiekach zagadnienie to nie jest tak całkowicie oczywiste. Na potwierdzenie tego stwierdzenia, można przywołać w tym miejscu treści dekoracji mozaik posadzkowych, zwłaszcza synagog galilejskich z IV-VII wieku n.e., czy znajdowane w czasie badań wykopaliskowych w ruinach synagog *machty*, niewielkie szufelki używane w liturgii świątynnej¹⁶. Zagadnienia te wykraczają jednak poza temat niniejszego artykułu. Wreszcie czwarty obszar, ściśle powiązany z pierwszym i odnoszący się do liturgii. W Świątyni odbywała się ona na zewnątrz i na zewnątrz znajdowali się jej uczestnicy. Liturgia synagogalna miała miejsce wewnątrz budynku i także w jego wnętrzu przebywali uczestniczący w niej wierni. Te cztery obszary odegrały ogromną rolę po 70 roku n.e., gdy zabrakło Świątyni w Jerozolimie. Uszczegółowienie roli synagogi w Palestynie w tym czasie nie jest właściwie możliwe. Im dalej od Jerozolimy, tym rola synagogi stawała się silniejsza. Jednak przepisy religijne judaizmu wyraźnie podkreślały pozycję Świątyni i zobowiązywały Żydów do uczestniczenia w liturgii świątynnej w ramach tzw. *świąt pielgrzymich* (*šeloš regalim*), płacenia podatku na Świątynię, czy składania prywatnych ofiar na każdą okoliczność życia.

III

Do końca XX wieku ustaliła się w nauce lista pięciu obiektów interpretowanych jako najstarsze synagogi na terenie Palestyny, tzw. *wczesne synagogi* (il. 1). Na początku obecnego stulecia zaproponowałem hipotezę identyfikującą budynek na Area A (zwana *Temple Area*) w Betsaidzie jako *protosynagogę*. W ostatnich latach pojawiły się trzy kolejne obiekty, hipotetycznie uznane za *wczesne synagogi*: *synagoga* w pałacu zimowym Hasmoneuszów w Jerycho (Wali el-Qelt), *synagoga* w Modin oraz kolejna *synagoga* w Magdali. Warto już w tym miejscu zaznaczyć, że synagoga hasmonejska jest proponowana obecnie jako najstarsza znana synagoga w Palestynie.

Synagoga w Korazain częściowo odsłonięta przez Heinricha Kohla i Carla Watzingera w 1905 roku, w całości odkryta została przez N. Makouly'ego i J. Ory'ego w 1926 roku. Wymiary obiektu, 22,8 m x 16,7 m, pozwoliły badaczom określić go jako *prawie kwadrat*¹⁷. Odkrywczy nie stwierdzili jednoznacznie ani funkcji ani datacji obiektu. W późniejszych badaniach nad synagogami określono ten obiekt *jako częściowo pełniący również funkcję synagogi*¹⁸.

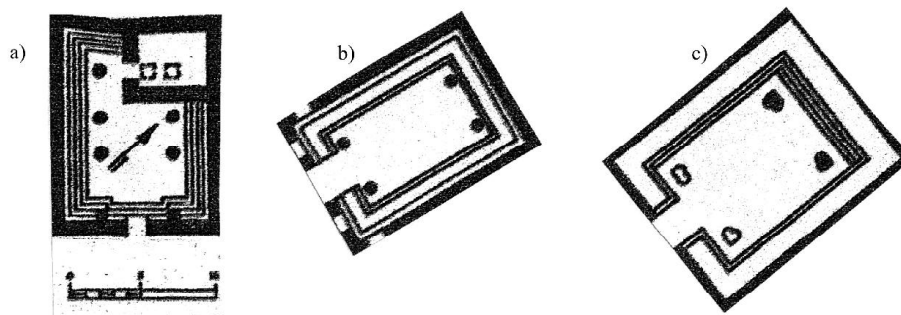
¹⁴ J. Petuchowski, *The Liturgy of the Synagogue: History, Structure and Context* w: "APProaches to Ancient Judaism", vo. 4: *Studies in Liturgy, Exegesis and Talmudic Narrative*, Chicago 1983, s. 1-64.

¹⁵ Natomiast do *dewir* mógł wejść jedynie najwyższy kapłan. Dostępność synagogi również nie jest jednoznacznym pojęciem. Właściwie w liturgii uczestniczyć mógł (i nadal tak jest) *pełnoletni religijnie* czyli po bar micwie mężczyzna.

¹⁶ L.V. Rutgers, *Incense Shovels at Sepphoris* w: *Galilee through the Centuries*, ed. E.M. Meyers, Winona Lake 1999, s. 177-198.

¹⁷ Z. Yeivin, *The Synagogue at Chorazain, "In All the Land of Naphtali"*, Israel Exploration Society, Jerusalem 1967, s. 135-138.

¹⁸ F. Hüttenmiester, G. Reeg, dz. cyt., 4.96.

il. 1

Synagoga na Masadzie znajdowała się w zespole pałacowym Heroda Wielkiego. Według jej odkrywcy i badacza, Ygaela Yadina, budowa przebiegała w dwóch fazach. Pierwsza to synagoga wzniesiona przez Heroda Wielkiego (39-4 p.n.e.) na potrzeby członków dworu królewskiego. Natomiast druga faza łączona jest z zelotami, którzy zajmowali twierdzę w czasie Pierwszej Wojny Żydowskiej (66-73 roku n.e.). W obu fazach budowla miała plan prostokąta z wejściem we wschodniej ścianie. Synagoga zelotów mierzyła 12,5 x 10 m.¹⁹ W pierwszej fazie synagoga podzielona była murem na dwie części (na linii wsch.–zach.), a salę modlitewną obiegała kolumnada ustawiona na planie litery „U”. W drugiej fazie kolumny ustawiono tylko wzdłuż dłuższych ścian. Z tej fazy pochodzą również kamienne ławy umieszczone przy czterech ścianach.

Synagoga w ruinach twierdzy Herodium (miejsce śmierci i pochówku króla Heroda Wielkiego) odkryta została przez Virgilia Corbo w jej południowo-zachodniej części. Corbo przypuszczał, że w czasie Pierwszej Wojny Żydowskiej w znajdującym się w tym miejscu *triclinium* dodano przy czterech ścianach kamienne ławy, przystosowując tym samym pomieszczenie do celów liturgicznych. Kwestia ta nie jest całkowicie wyjaśniona, podobnie jak obecność wewnętrznej kolumnady lub jej brak²⁰.

W trakcie badań wykopaliskowych w Magdali, mieście położonym na zachodnim brzegu Morza Galilejskiego, Virgilio Corbo i Stanislao Loffreda odkryli niewielką budowlę o wymiarach 8,16 m x 7,25 m z jedną pięciostopniową ławą przyścienną wewnątrz oraz kolumnami ustawionymi na planie litery „U”. Określili ją terminem *mini-synagoga*²¹. Ustalenie ściślejszej, niż ogólnie *okres Drugiej Świątyni*, daty wzniesienia tego obiektu oraz czasu użytkowania okazało się niemożliwe. Przypuszczalnie synagoga ta już w I wieku n.e. zamieniona została na rezerwar lub *nimfeum*. Kilka lat temu pojawiły się wątpliwości czy budowla ta w ogóle pełniła funkcję synagogi²².

W początkach lat siedemdziesiątych XX wieku Shmarya Gutman odkrył w Gamali, na terenie starożytnej Gaulanidydy, budynek o wymiarach 20 x 16 m z kamiennymi ławami przy czterech ścianach. Określił go jako *synagogę zelotów, podobną do obiektów z Masady*

¹⁹ Y. Yadin, *Masada*, New York 1966, s. 184.

²⁰ G. Foerster, *The Synagogues of Masada and Herodium*, „Journal of Jewish Art” 3/4 (1974), s. 9-11; P. Flesher, *Palestinian Synagogues Before 70 C.E.: A Review of the Evidence* w: „Studies in Ethnology and History of Judaism”, London 1989, s. 67-81.

²¹ S. Loffreda, *La città Romana di Magdala* w: „Studia Herosolimitana in onore di P. Belarmino Bagatti, I Studi Archeologici”, Studii Biblici Franciscani, Collectio Maior, 22, Gerusalemme 1976, s. 355-378.

²² E. Netzer, *Czy urządzenia wodne w Magdali spełniły funkcję synagogi* w: A. Kashner, A. Oppenheimer, U. Rappaport (red.), *Synagogi w starożytności*, Jerozolima 1998, s. 111-120 (tekst w jęz. hebrajskim).

i *Herodium*²³. W 2010 roku Zvi Uri Ma'oz zweryfikował datowanie tego obiektu. Ustalił, że synagoga wzniesiona została około 50 roku n.e. Kilka lat później, w 67 roku dobudowano mykwę, w miejscu wcześniejszej cysterny²⁴.

Tych pięć obiektów datowanych najogólniej na I wieku p.n.e. i I wieku n.e., a trzy z nich przypisanych zostało zelotom w latach 66-73 n.e., stało się podstawą teorii sformułowanej przez znanego izraelskiego archeologa Gideona Foerstera w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XX wieku²⁵. Foerster uznał je za dobrze zdefiniowaną i datowaną grupę *wczesnych synagog*. Dołączył do nich również tzw. *pronaoi* świątyni Atargatis, Artemidy i Tyche w Dura Europos. Dokonał ich porównania, biorąc pod uwagę wymiary, liczbę ław przy ścianach wewnętrznych, układ i liczbę wewnętrznych kolumn oraz geograficzny kierunek wejścia do synagog. Mimo pewnych podobieństw czy elementów wspólnych, to w świetle dzisiejszego stanu badań nie da się utrzymać stwierdzenia o jednolitej i dobrze określonej grupie *wczesnych synagog*. Nie da się bowiem wykazać określonego planu czy sprecyzowanej formy architektonicznej synagog z okresu Drugiej Świątyni. Wszystko wskazuje na to, że dla celów spotkań liturgicznych, czytania i nauczania Biblii, wykorzystywano reprezentacyjne, wielofunkcyjne budynki publiczne. Zazwyczaj znajdowały się one w centrum miasta czy wsi. Należały do nich również androny (*andronoi*) – czyli małe publiczne lub nawet prywatne budynki służące do politycznych i kulturalnych spotkań mężczyzn. Z teorii Gideona Foerstera nie straciło na znaczeniu odwołanie się do planu *triclinium*, jako niemal podstawowego wzorca planu budynku synagogi. Ta bardzo rozpowszechniona w basenie Morza Śródziemnego forma architektoniczna, stała się od III wieku n.e. podstawowym planem wzoru synagog typu galilejskiego²⁶.

IV

Przez kilka sezonów, na przełomie XX i XXI wieku polska grupa archeologiczna w ramach Bethsaida Excavations Project, prowadziła wykopaliska na wzgórzu et-Tell w Izraelu, identyfikowanym z biblijną Betsaidą²⁷. Trudny do interpretacji okazał się odsonięty wówczas budynek na Area A (*Temple Area*) w centralnym punkcie na Akropolis Betsaidy, wzniesiony w okresie hellenistycznym, a przebudowany w czasach herodiańskich (I wiek n.e. – I wiek n.e.)²⁸. Zaproponowałem wówczas hipotetyczną interpretację tego budynku jako *andron*, spełniający również funkcje synagogi i nazwałem go *protosynagogą* (il. 2)²⁹. Wcze-

²³ S. Mann, *Gamla: The Northern Masada*, "The Jerusalem Post" October 19, 1976, s. 6.

²⁴ Z.U. Ma'oz, *Four Notes on the excavations at Gamala*, "Tel Aviv" 39 (2012), s. 230-237.

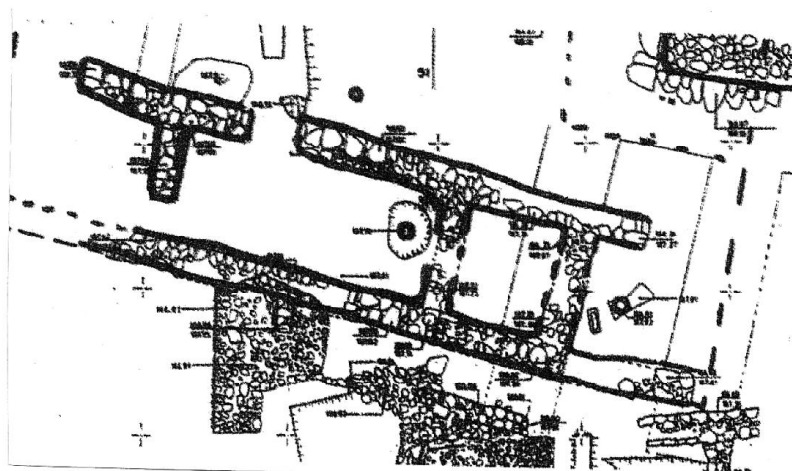
²⁵ G. Foerster, *The Synagogues...*, dz. cyt. s. 6-11. W roku 1973 artykuł ten ukazał się w jęz. hebrajskim w „*Eretz Israel*”, 11 (1973), s. 224-228.

²⁶ P. Nowogórski, *Architektura synagog galilejskich do VII wieku* w: „Żydzi i judaizm w badaniach polskich”, tom III, red. K. Pilarczyk, Kraków 2003, s. 303-319; Michael Avi-Yonah dopatrywał się wzoru planu synagogi w architekturze buleuterionów, zwłaszcza tego zbudowanego przez Antiocha IV w Milecie, zob. M. Avi-Yonah, *Synagogue Architecture in the Late Classical Period*, w: *Jewish Art*, ed., C. Roth, B. Narkiss, New York 1971, s. 70.

²⁷ Na temat identyfikacji i historii miejsca: P. Nowogórski, *Betsaida Nowego Testamentu w aspekcie historycznym i archeologicznym*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 4 (2001), s. 289-295.

²⁸ Por. A. Løvset, *The Floor Sequence in the Eastern Part of Room B of the "Temple of Bethsaida"* w: *Starożytna Palestyna w badaniach polskich*, red. I. Skupińska-Løvset, P. Nowogórski, Łódź 2003, s. 119-126.

²⁹ P. Nowogórski, *Protosynagoga w Betsaidzie*, „*Studia Judaica*” 1(13) 2004, s. 41-47; I. Skupińska-Løvset, *The Temple Area of Bethsaida*, Łódź 2006, s. 77-78; C. Savage, *Et Tell (Bethsaida). A Study of the First Century CE in the Galilee*, Drew University Madison, NJ, 2007 (rozprawa doktorska w maszynopisie), s. 150-153; tenże, *Biblical Bethsaida. A Study of the First Century CE*, Lexington Books, 2011, s. 151-154.

il. 2

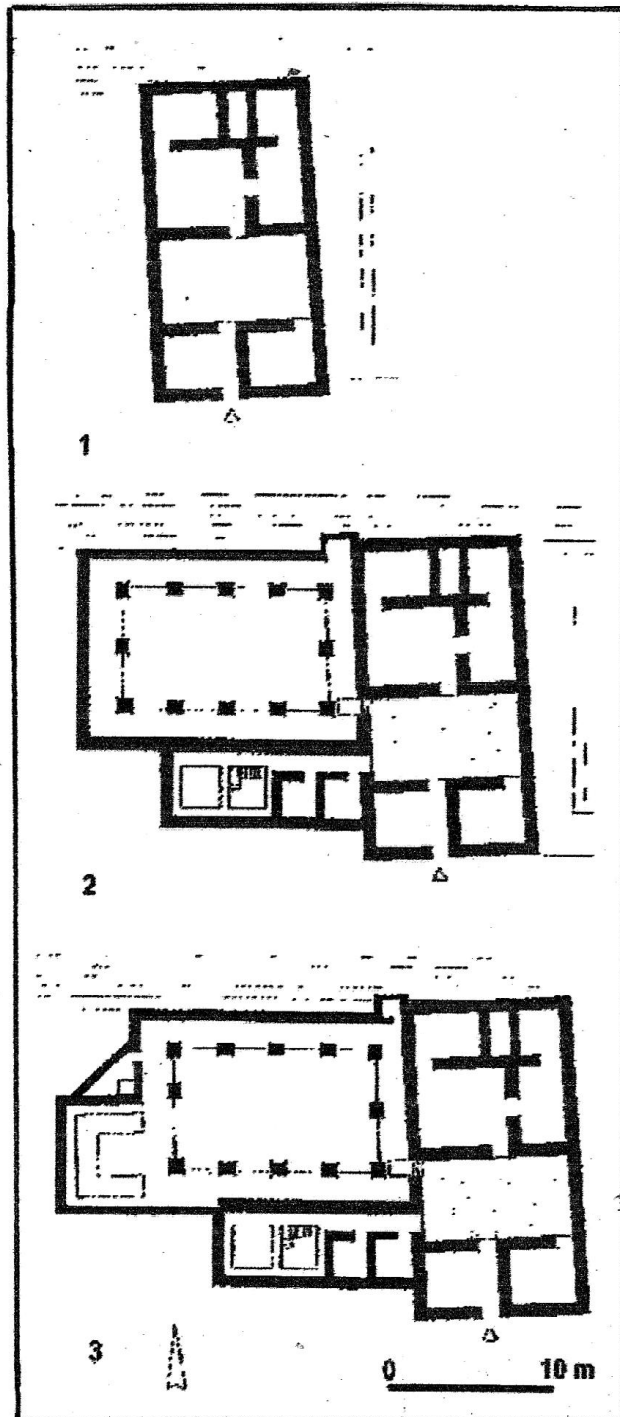
śniej lokalizowano w tym miejscu pozostałości świątyni kultu cesarskiego, a prof. Ilona Skupińska-Løvset zinterpretowała budynek i jego otoczenie jako świątynię typu fenickiego³⁰. Był to niewielki prostokątny budynek o długości ok. 20 i szerokości 6 m., podzielony na dwa różnej wielkości pomieszczenia: większe (zachodnie) o powierzchni ok. 35 m kw. i wschodnie – mniejsze – ok. 13 m kw. Dwa wejścia, o szerokości ok. 120 cm każde, znajdowały się w ścianie północnej i zachodniej, lecz nie były umieszczone pośrodku ścian zewnętrznych. Trudno natomiast stwierdzić usytuowanie przejścia w ścianie działowej. We wnętrzu większego pomieszczenia wyróżnione zostały hellenistyczne trzy warstwy użytkowe oraz jedna z okresu herodiańskiego. Była to podłoga z ubitej gliny z dużą ilością drobno potłuczonej cerami na powierzchni. Obiekt ten odbiega planem i wielkością od opisanych wyżej grupy *pięciu wczesnych synagog*, lecz nie da się nadal utrzymać teorii o jednym wspólnym wzorcu architektonicznym synagog z okresu Drugiej Świątyni. Budowla na Area A w tak wyeksponowanym miejscu była zapewne budynkiem reprezentacyjnym o publicznym charakterze i mogła spełniać również funkcję synagogi. Jej niewielkie wymiary są niejako odpowiednie dla bądź co bądź niewielkiego miasta, jakim była Betsaida na przełomie er. Nadal nie jest archeologicznie znane całe miasto i możliwe, że takich reprezentacyjnych publicznych obiektów było w nim więcej.

V

Pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku prof. Ehud Netzer opublikował rezultaty swoich badań archeologicznych w pałacu hasmonejskim w Jerychu (Wadi el-Qelt), w którym jedno z kolumnadowych pomieszczeń zidentyfikował jako najstarszą synagogę w Palestynie³¹. Według ustaleń Netzera zbudowana została w trzech fazach w latach 75-50 p.n.e.

³⁰ R. Arav, *Betsaida. The Temple of Livia-Julias w: Starożytna Palestyna...*, dz. cyt., s. 83; I. Skupińska-Løvset, *The Temple Area...*, dz. cyt., s. 94-104 (choć w przypadku takiej interpretacji mogą jednak pojawiać się nadal wątpliwości).

³¹ E. Netzer, *A Synagogue from the Hasmonean Period Recently Exposed in the Western Plain of Jericho*, "Israel Exploration Journal" 49 (3-4) 1999, s. 203-221.

il. 3

(il. 3), na zachodnim skraju kompleksu pałacowego, wzniesionego zapewne w czasach panowania Aleksandra Jannaja 103-76 p.n.e.) W ostatecznej fazie synagoga mierzyła ok. 28 x ok. 20 m. Do budowy użyto miejscowego budulca – cegły mułowej ułożonej na fundamentach z bloków wapiennych. Wnętrze synagogi obiegało 12 słupów (ewentualnie kolumn): po pięć wzdłuż północnej i południowej ściany i po jednym umieszczonym od strony wschodniej i zachodniej. Dwukomorowy aneks w narożniku północno-wschodnim, wg Netzera, służył *’aron hak-kodesz* oraz jako geniza. Od strony południowej do synagogi przylegał budynek mykwy z dwoma basenami. Przesłanki, na jakich bazował w swojej interpretacji Ehud Netzer, a więc plan i rozmiar budynku, niewielki aneks z dwiema komorami, materiał budowlany oraz obecność instalacji wodnych, budzą wątpliwości co do słuszności takiej właśnie interpretacji przeznaczenia budowli w pałacu królewskim w Jerychu³². Nie są to bowiem przesłanki wskazujące jednoznacznie na funkcjonowanie w tym miejscu synagogi, ale jednocześnie jej nie wykluczają i jak w przypadku innych obiektów, pozostają w sferze hipotez.

VI

Podobnie sprawa przedstawia się z synagogą w Modin, a właściwie w Chirbet Umm el-Umdan. Wśród zabudowy datowanej od czasów perskich po wczesny islam, odkryto pozostałości budynku publicznego, uznanego za synagogę, pochodzącą z II wieku p.n.e. (funkcjonującej do 135 roku n.e.). W pierwszej fazie, za panowania Hasmoneuszy wzniesiony został prostokątny budynek o wymiarach 12 x 10 m. Z kolei przebudowano go w czasach Heroda Wielkiego. We wnętrzu umieszczono wówczas dziewięć kolumn, podtrzymujących dach synagogi, co nasuwa podobieństwo z grupą *pięciu wczesnych synagog*. Od strony zachodniej odkryto pomieszczenie z instalacjami wodnymi, zidentyfikowane jako mykwa. Również i ta *wczesna synagoga* budzi wątpliwości co do prawdziwości jej identyfikacji³³.

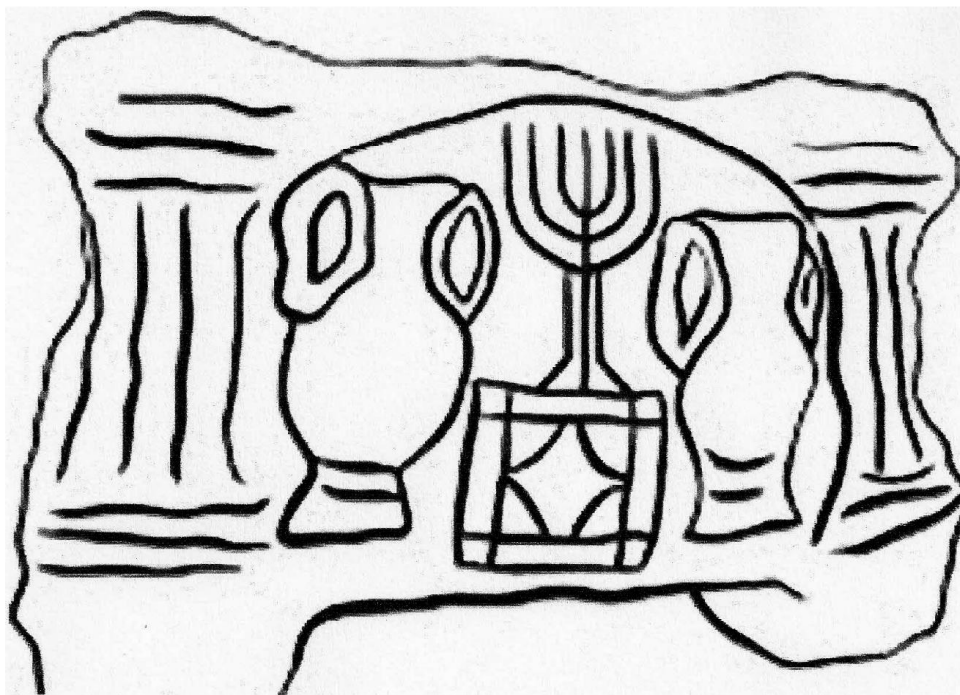
VII

W 2009 roku odkryta została kolejna *wczesna synagoga*, budząca jak do tej pory najmniej kontrowersji, w Magdali (na zachodnim brzegu Jeziora Galilejskiego). Budynek o powierzchni ok. 120 m kw., datowany jest na 50 rok p.n.e. do 100 roku n.e.³⁴ Z czterech stron przy ścianach umieszczone były kamienne ławy, a posadzkę zdobiły mozaikowe panele o geometrycznych wzorach. Dach wspierały kolumny, prawdopodobnie umieszczone w narożach sali modlitwowej. Unikalne znalezisko w tej synagodze stanowi kamienny stół, którego frontalna strona ozdobiona jest reliefem przedstawiającym menorę pomiędzy dwiema amforami (il. 4). Byłoby to jednocześnie najstarsze ikonograficzne wyobrażenie menor. Stół ten mógł spełniać rolę pulpitu do rozkładania zwojów Biblii w czasie liturgii.

³² S. Japp, H. Schwartz, *Synagoge Bankeththau oder Wohngebaude*, „Antike Welt” 3 (2002), s. 277-278.

³³ A. Onn, *The Ancient Synagogue in Mod’in*, Israel Antiquities Authority, dostęp internetowy: www.antiquities.org.il

³⁴ J. Corbett, *New Synagogue Excavations In Israel and Beyond*, „Biblical Archaeology Review” 30:04, Jul/Aug 2011, dostęp internetowy: BAR Library Members.

il. 3

VIII

Mimo wielu lat zaawansowanych badań historycznych i archeologicznych, nadal nie zostały wyjaśnione korzenie i mechanizmy genezy oraz rozwoju *wczesnych synagog*. To, co wydawało się ustalone i przyjęte przez naukę, ponownie budzi wątpliwości i rodzi konieczność weryfikacji. Odkrywanie kolejnych obiektów rodzi nowe hipotezy, ale i same budowle są, może nawet zbyt pochopnie, kwalifikowane jako *wczesne synagogi*. Nie jest możliwe dalsze utrzymywanie teorii o wspólnych elementach architektury *wczesnych synagog*: planu, umieszczania kamiennych ław przy ścianach, wewnętrznej kolumnady, czy wejścia w konkretnej ścianie (pod względem geograficznym). Nie zmienia to jednak faktu, że możemy mieć w kolejnych latach z coraz większą liczbą budowli identyfikowanych jako *wczesne synagogi*, gdyż właśnie brak przesłanek jednolitej formy architektury synagog w okresie Drugiej Świątyni, daje możliwości hipotetycznej ich interpretacji.

Spis ilustracji

1. Plany porównawcze wybranych *wczesnych synagog* (a) Masada, (b) Herodium, (c) Gamała, wg P. Nowogórski, *Protosynagoga w Betsaidzie*, op. cit., SJ 1(13) 2004.
2. Budynek na Area A w Betsaidzie, P. Nowogórski, *Protosynagoga w Betsaidzie*, op. cit., SJ 1(13) 2004.
3. Fazy rozwoju synagogi hasmonejskiej w Jerycho wg E. Netznera (pohic.org/sts/jericho)
4. Rysunek dekoracji rzeźbiarskiej stołu z synagogi w Magdali (rys. P. Nowogórski)

**The Synagogues in Palestine during the Second Temple Period
in the historical and archaeological context**

Summary

This article is a synthetic approach in a historical context and in the light of the results of archaeological excavation, the so-called *early synagogues* of the land of Palestine, issues in the Second Temple Period. These objects still raise many doubts and scientific controversy. After discussing the historical sources and functions of the ancient synagogue, it deals with objects from the *early synagogues* (or protosynagogue), mainly hypothetical, discovered in Israel.

Keywords: Palestine, Archaeology, Judaism, Synagogue, Architecture